

När och hur inleddes reformationen i det svenska riket?

Ett kulturhistoriskt perspektiv på ett gammalt problem

Kajsa Brillman

Det kommande året firas minnet av reformationens början 1517. I både Danmark och Tyskland planeras utställningar, konferenser och olika typer av populärvetenskapliga aktiviteter.¹ Intresset för jubileet i Sverige har hittills varit svagt, antagligen för att reformationen inte längre är en central del av svensk historiekultur.² Med blicken riktad mot den svenska reformationen är det också svårt att finna en anledning att fira minnet av just 1517, även om det som hände vid universitetet i Wittenberg detta år på sikt påverkade också vårt land.³ Reformationens inledning i det svenska riket är i stället traditionellt framför allt förknippad med en händelse ett decennium senare: riksdagen i Västerås i juni 1527. De ekonomiska och politiska följderna av riksdagen har tillsammans med formuleringar i dokumenten från riksdagen setts som startskottet för reformationen. Syftet med denna artikel är att visa på ett alternativt perspektiv på reformationens inledning i det svenska riket. Jag kommer att argumentera för att början på reformationen inte ska förstås i termer av att reformationen infördes, utan i stället ses som den process där den tolkningskontext som vi kallar reformationen först skapades. Konstruktionen av en sådan tolkningskontext studeras i artikeln utifrån två exempel: Olaus Petris (1493–1552) giftermål 1525 och disputationen om den rätta läran vid riksdagen i Västerås 1527. Att detta inte är detsamma som att reformatorerna lyckades med sina högt ställda mål är självskrivet. Det finns en omfattande forskningslitteratur om problematiken med implementering av den lutherska läran. Denna kommer dock inte att diskuteras här. Jag vill i detta sammanhang fokusera på ett alternativt sätt att förstå hur och när reformationen introducerades, etablerades och vann sina första segrar.

Analysen är skriven ur ett kulturhistoriskt perspektiv och med inspiration från tysk kyrkohistorisk forskning om den tidiga reformationen. Perspektivet knyter också an till debatten om i vilken mån reformationen kan ses antingen som ett abrupt brott med den senmedeltida kyrkan eller snarare som en del i en långsam övergångsprocess. Artikeln inleds med en introduktion till denna forskning, för att sedan behandla hur den tidiga reformationen hittills har framställts i Sverige. I det tredje och fjärde avsnittet appliceras det kulturhistoriska arbetssättet på det svenska källmaterialet.

Ett kulturhistoriskt perspektiv på den tidiga reformationen

För att förstå hur reformationen inleddes måste man förstå vad ”reformationen” innebar i sin samtid. Det vi idag kallar reformationen startade inte som ett försök att bryta sig ur den existerande kyrkan och grunda en ny, utan Martin Luther (1483–1546) avsåg att inleda en diskussion inom kyrkan för att rena den från missförstånd. Han var säker på att få stöd av kyrkan i sin kamp. Att så inte blev fallet utan att Luther i stället stämplades som kättare var något han inte hade räknat med och det utgjorde förutsättningen för hans vidare kritik av kyrkan. Reformationen utvecklades ur detta i en process och var på 1520-talet ännu inte en fastslagen samling normer, utan bestod av en formbar samling texter och praktiker. Först under 1540-talet utvecklades runt om i Nordeuropa lutherska kyrkor. En sådan processinriktad förståelse för den tidiga reformationen är idag konsensus i forskningen.⁴ Svårigheterna med att tala om reformationens införande blir också tydligt i en jämförelse mellan europeiska statsbildningar. Det visar sig att det finns en uppsjö av olika förlopp och förhållningssätt till det vi kallar reformationen. När och hur vissa praktiker, aktörer och argument uppträder varierar kraftigt mellan territorier, så att det är svårt att utveckla en mall för när och hur reformationen kan anses vara införd.⁵

För det svenska riket innebär detta att reformationen på 1520-talet inte fanns som ett samlat paket att införa eller avstyra. Det handlade i stället om att ta ställning till en av samtidens stora konflikter. Frågan var hur man ställde sig till Martin Luther och de andra teologerna i Wittenberg.⁶ Biskopen i Linköping, Hans Brask (1464–1538), var den som tydligast argumenterade emot alla lutherska idéer. För att beskriva den fara som hotade riket talade Linköpingsbiskopen om ”lutherska böcker”, ”den lutherska schismen”⁸ eller ”det lutherska kätteriet”.⁹

En forskare som särskilt har betonat detta processinriktade sätt att se på den tidiga reformationen är kyrkohistorikern Thomas Kaufmann. Den tidiga reformationen är i hans tolkning en mångfasetterad och öppen kommunikationsprocess. Han kritiserar en av de mest grundläggande tolkningarna inom reformationsforskningen, nämligen att se orsaken till reformation i Luthers rättfärdighetslära. Även om han erkänner att rättfärdighetsläran var det centrala budskapet ser han det inte som den norm som bar upp reformationen och som alla andra normer och aktiviteter utgick från. I stället blir den tidiga reformationen en dynamisk process som skapades av en lång rad aktörer och där deras handlande var med och formade innehåll, identitet och gränser för den tidiga reformationen.¹⁰ Kaufmann beskriver handlingar, symboliska praktiker och rituella kommunikationsformer som centrala instrument och medier i konflikten runt den tidiga reformationen.¹¹

Exempel på sådana handlingar var att demonstrativt träffas för att äta under fastan, nunnor och munkar som lämnade klostren, förstörande av relikier, att man vägrade betala tiondet, att man störde predikan eller att man gemensamt och demonstrativt sjöng reformatoriska sånger.¹² Kaufmann skriver också om uppseendeväckande händelser arrangerade av studenterna vid universitetet i Wittenberg till stöd för deras teologiprofessor. De anordnade bokbål eller klädde ut sig till påven för att förlöjliga honom.¹³ Dessa aktioner skedde alltid i ett offentligt rum, det fanns aktörer och en publik. I exemplet med studenterna i Wittenberg blir också den sociala dynamiken i sådana händelser tydlig. Den gemensamma erfarenheten av att agera tillsammans ”för reformationen” och ”för Luther” stärkte känslan av gemenskap i gruppen och eldade på konflikten. Samtidigt visar det att den tidiga reformationen hade fler aktörer än bara några få professorer i teologi. Kaufmann visar också hur en rad olika, ibland motsägelsefulla, möjligheter fanns under den tidiga reformationen. Dessa viktades mot varandra i den process som skapade det vi idag känner som reformationen. Till exempel hade den tidiga reformationen tydliga kopplingar till den senmedeltida universitetsvärlden, vilket visades bland annat i att det var i rollen som professor i teologi som Luther såg sig tvungen att uppmärksamma de problem som den av honom högt ärade kyrkan hade att kämpa med. Samtidigt var den tidiga reformationen präglad av anti-intellektuella strömningar och ett intresse för lekmännens bibelförståelse.¹⁴

Detta perspektiv på den tidiga reformationen innebär att det inte finns någon ”reformatorisk upptäckt”, ingen ur-reformatorisk händelse då ”allt började” och heller ingen läromässig kärna som man som forskare kan bedöma om den var reformatorisk eller inte. I stället måste man utgå från aktörer och deras praktiker. Den tidiga reformationen blir då en process där ett reformatoriskt innehåll, eller en reformatorisk mening överhuvudtaget, först skapades. Det som vi senare känner som reformationen bestod av en rad element – praktiker, aktörer, texter, argument, symboler, begrepp och normer – som skapades i en process under den tidiga reformationen själv. Elementet samlades och blev till den av oss kända kontexten ”reformationen”. Reformationen kan då förstås som ett nätverk av betydelse – eller som kultur – och dess inledning som skapandet av detta nätverk. I den följande analysen behandlas därför två händelser – Olaus Petris giftermål 1525 och disputationen om läran i samband med riksdagen i Västerås 1527 – som genererade en rad element vilka bidrog till att skapa tolkningskontexten reformationen i det svenska riket. Syftet är att visa på hur ett kulturhistoriskt arbetssätt förskjuter vår tolkning av reformationens början, men också att utarbeta vilka element i kontexten reformationen som karakteriserar den svenska reformationen.

Detta sätt att se på den tidiga reformationen är inspirerat av ett kulturhistoriskt arbetssätt. Kaufmann gör själv inte hänvisningar till kulturhistoriskt teori i de här citerade texterna, däremot i andra.¹⁵ Det är dock inte svårt att placera hans forskning inom ett fält där man använder ett kulturhistoriskt angreppssätt för att förstå det förflutna. På denna punkt skiljer sig konfessionskulturbegreppet från konfessionaliseringsteorin.¹⁶ I centrum för den kulturhistoriska analysen står iscensättande, användandet av praktiker, symboler och självförståelse. Detta är då ett alternativ till en analys där forskaren utgår från att reformationens början är liktydig med när kyrkans egendom övergick till staten, när fursten fick befogenhet att välja kyrkans lokala överhuvud eller när vissa läronormer hade fått genomslag, för att ta några exempel som är vanliga i forskningen. Det kulturhistoriska arbetssättet innebär att fokus skiftar. I stället för politiska motiv, ekonomisk vinning eller sociala konflikter är utgångspunkten att se på historiska fenomen som uttryck för en kultur och som skapare av kultur. Genom att läsa praktiker, argument och symboler som del av ett betydelsenätverk kan vi få en ingång i den mening som ett fenomen tillskrevs i det förflutna samt hur förskjutningar inom detta betydelsesystem hänger samman med historisk förändring.¹⁷ Mycket av den svenska forskningen står i bjärt kontrast till denna kulturhistoriska tolkning. Nedan ska jag ge en översikt över huvudragen i den svenska forskningen. Detta är viktigt eftersom det bildar den fond gentemot vilken artikelns resultat kan ställas.

Forskning om den tidiga reformationen i det svenska riket

Reformationens inledning i det svenska riket har bland generationer av historiker förståtts i termer av att reformationen infördes. Frågan har varit när och hur detta skedde. Perspektivet har inneburit att reformationen har setts som något som kom utifrån och så att säga damp ned som ett färdigt paket i Sverige. Ett sådant införande av reformationen brukar ses som ett abrupt brott med den senmedeltida kyrkan. I äldre forskning kombinerades detta ofta med en tanke om att den senmedeltida kyrkan befann sig i förfall.¹⁸ Martin Luther framstod samtidigt som "som en gigant vid den nya tidens portar", som kyrkohistorikern Otfried Czaika beskriver det i en historio-grafisk genomgång.¹⁹ Om man ser reformationen som ett brott betyder det också att enskilda personer eller vissa händelser tillskrivs en stor betydelse i förändringen. Inom den internationella reformationshistoriska forskningen försökte man under lång tid datera Luthers "reformatoriska upptäckt".²⁰ I det svenska fallet är detta intresse för ett datum då reformationen infördes kopplat till riksdagen i Västerås 1527, av historikern Harald Hjärne kallad

”reformationsriksdagen” och av kyrkohistorikern Knut B. Westman sedd som kulmen på utvecklingen under ”reformationens genombrottsår”.²¹

Jag ska här kort utarbeta några viktiga drag i forskningen om den tidiga reformationen i det svenska riket. Gemensamt för skildringarna av den kyrkohistoriska utvecklingen i riket fram till riksdagen är att de präglas av ett perspektiv där reformationens början och det politiska händelseförloppet är intimt sammankopplade.²² Reformationsprocessen – det verkar alla vara överens om – går i Sverige inte att förstå utan Gustav Vasas (1496–1560) maktövertagande och hans kamp för att sitta kvar vid makten. Till exempel framhålls det att det var Gustav Vasa som tog kontroll över tryckpressarna genom att öppna det kungliga tryckeriet i Stockholm och att han också skapade en reformatorisk elit i huvudstaden genom att ge en rad före detta Wittenbergstudenter inflytelserika poster.²³ Genom framför allt kyrkohistorikern Martin Berntsons forskning har också motståndet mot reformationen hamnat i blickfånget och ses idag som en viktig orsak till en kompromissinriktad reformationsprocess i Sverige.²⁴

Ett annat centralt kännetecken är att reformationens så kallade införande har diskuterats utifrån formuleringar i den recess som skrevs i samband med riksdagen i Västerås 1527. Det är orden om att ”Gudz ord motte allerstadz i riket renliga predicat varde”²⁵ som har stått i centrum för forskningen. Ur olika synvinklar har forskare argumenterat för att det är just dessa ord som markerar införandet av reformationen, medan andra ser formuleringen som del av en förhandling.²⁶

Ett tredje forskningstema är att historiker har betonat riksdagens karaktär av brott med senmedeltiden eftersom stora delar av kyrkans egendom drogs in till kronan. Historikern Gunnar Olsson undersökte maktkampen mellan stat och kyrka under det tidiga 1500-talet och menar att riksdagsbesluten ska ses som ett uttryck för en lång tids strävan att minska kyrkans självständiga ställning.²⁷ Sten Carlsson och Jerker Rosén, båda historiker, betonar också starkt de ekonomiska konsekvenserna av riksdagen.²⁸ Samtidigt har man varit noga med att visa att reformationen som kulturell förändring lät vänta på sig.²⁹ Förutom riksdagen i Västerås har också kyrkomötet i Örebro 1529 och mötet i Uppsala 1536 framhållits som viktiga när man sökt beskriva när och hur reformationen infördes. I båda fallen är det mötesbesluten som har tillskrivits avgörande betydelse.³⁰

I dagens forskning ses reformationen inte längre som ett brott med senmedeltiden.³¹ I stället förstår man reformationen som en del av en lång religiös förändringsprocess från 1300-talet fram till 1600-talet. Historikern Heinz Schilling skriver i epilogen till sin Lutherbiografi att Martin Luther ”stod i denna förändrings mitt. Han var dess produkt och han har som ingen

annan drivit och gestaltat den.”³² Schilling betonar därmed de långa linjerna, men också Luthers – och hela reformationens – skaparkraft. Avgörande för att en sådan förståelse för reformationen har kunnat växa fram har varit det stora forskningsintresset för senmedeltida teologi och fromhet. Idag poängteras ofta att senmedeltiden präglades av en intensiv fromhetskultur som visade sig genom stort intresse för brödraskap, vallfärder, helgon och kyrkobyggande. Denna fromhetskultur och längtan, även hos lekmännen att förvissa sig om sin egen frälsning, utgjorde enligt denna tolkning en grogrund för reformationen.³³ Den senmedeltida kyrkans tillstånd beskrivs inte som präglad av förfall som mer eller mindre med nödvändighet ledde fram till reformationen, i stället framstår den som en vital institution i en kontinuerlig förändringsprocess.³⁴ I samklang med denna internationella trend har också vikten av den svenska ”reformationsriksdagen” ifrågasatts liksom överhuvudtaget det förlopp som brukar markera reformationens inledning i det svenska riket. Idéhistorikern Magnus Nyman framhåller att den senmedeltida kyrkan blomstrade och att reformationen var ett utdraget förlopp.³⁵ För svensk del har det stora socialhistoriska inflytandet på forskningen under den senare delen av 1900-talet också lett till ett stort intresse för hur och när folket tog till sig reformationen. Reformationen kan enligt denna tradition bara införas när stora delar av befolkningen har accepterat den. Eftersom detta inte var fallet i och med riksdagen i Västerås har riksdagsbeslutens betydelse ifrågasatts.³⁶

Sammanfattningsvis har studiet av reformationens inledning lett till ett letande efter dess införande, ofta symboliserat av ett datum, ett beslut eller en händelse som, för forskaren, markerade reformationens seger. För svensk del har riksdagen i Västerås 1527, recessen från riksdagen, den politiska kontexten och de ekonomiska följderna varit centrala element i ett sådant införande av reformationen. Den nyare svenska forskningen har ett mycket mer dynamiskt perspektiv där man betonar att den tidiga reformationen var en process.³⁷ Även i detta synsätt är det dock den politiska kontexten och besluten från möten och riksdagar som står i fokus, så att reformationen också inom denna diskurs blir något som infördes, om än långsamt. Det finns anledning att ifrågasätta, eller åtminstone komplettera, detta intresse för riksdagsbesluten och reformationens så kallade införande. Som den tidigare presenterade reformationshistoriska forskningen visar var reformationen inget som infördes eller upptäcktes. I stället var reformationen något som i sig själv blev till i en process. Jag argumenterar i det följande därför för att det behövs ett kulturhistoriskt arbetssätt för att svara på den i rubriken ställda frågan om när och hur reformationen inleddes i det svenska riket. Min utgångspunkt är den inledningsvis presenterade kulturhistoriskt inrik-

tade kyrkohistoriska forskningen. Hittills har den bara i liten utsträckning utnyttjats inom den svenska forskningen.

Källmaterialet om händelserna är tunt, det rör sig om några brev och anteckningar från riksdagen (vilket delvis förklarar den undanskymda plats händelserna har fått i tidigare forskning). Detta begränsar naturligtvis vad vi kan veta om giftermålet och disputationen. Just på grund av att det står lite i källorna om händelserna är den kulturhistoriska ansatsen viktig. Perspektivet öppnar upp tidigare slutna sammanhang genom att kontextualisera och se händelserna som delar i en större kultur. I denna analys är denna större kontext liknande händelser i det tysk-romerska riket. Till synes perifera händelser kan på så sätt avtolkas sin kulturella betydelse och därmed ge oss en ingång i det förflutna.

Olaus Petris giftermål 1525

I början av 1525 hände något ovanligt i Storkyrkan i Stockholm. Olaus Petri, vid den tiden Stockholms stads sekreterare, gifte sig.³⁸ Det märkvärdiga i denna händelse var att Olaus Petri sedan 1520 var diakon³⁹ – han hade alltså förpliktigt sig till ett liv i celibat för att tjäna Gud och kyrkan. Genom giftermålet bröt han mot detta löfte. Olaus Petri var dock inte ensam om att fatta ett sådant beslut, utan han följde en bredare trend i Europa. År 1521 ägde de första sådana brölloppen rum i trakten runt Wittenberg. De var uppseendeväckande händelser där celibatslöftet bröts och äktenskap ingicks.⁴⁰ Stor uppmärksamhet väckte professorn i teologi i samma stad, Andreas Bodenstein von Karlstadt (1486–1541),⁴¹ när han i januari 1522 gifte sig.⁴² Martin Luther gifte sig först 1525 med den före detta nunnan Katharina av Bora (1499–1552).⁴³ Att bryta celibatslöftet och ingå äktenskap blev inom loppet av några år en av de mest effektiva och uppmärksammade symboliska praktikerna runt om den tidiga reformationen. Vi ska titta närmare på varför det var så.

Celibatet var en integrerad del av den senmedeltida kyrkan och teologin. Ett liv utan sexuella relationer ansågs vara av högre värde än ett liv i äktenskap och därför påbjöds celibatet för präster och ordensfolk.⁴⁴ Samtidigt fanns det en ständig kritik av celibatet.⁴⁵ Ifrågasättandet av celibatstvånget hade djupa medeltida rötter. Under senmedeltiden togs dessa strömningar upp av humanister och reformidkare, men som kyrkohistorikern Stephan Buckwalter skriver, var denna kritik inte en del av ett större reformprogram. Det var med andra ord inte självklart att senmedeltida celibatskritik skulle tas upp av reformatorerna.⁴⁶ Att prästäktenskapet skulle bli en central del av den lutherska teologin stod inte klart från början utan utvecklades i dialog mellan teologer som Luther och Karlstadt under de händelserika och dyna-

Del av framsidan till Bartholomäus Bernhardt "An Maidenbergers etz-bischof. Herforderung..." (1521). Bilden föreställer prästen Bartholomäus Bernhardtis giftermål 1521. På bilden syns också Luther och hertigen av Sachsen – de deltog inte vid bröllopet utan ingår i framställningen för att skänka sin legitimitet till äktenskapet.

Källa: Christopher Spehr, "Priesterehe und Kindersegen. Die Anfänge des evangelischen Pfarrhauses in der Reformationszeit" i *Das evangelische Pfarrhaus. Mythos und Wirklichkeit*, 2013 Leipzig, s. 21.

miska första åren på 1520-talet.⁴⁷ Viktiga element i den tidiga reformationens förkastande av celibatet och engagemang för äktenskapet var till exempel tankar om att celibatstvånget inte hade något stöd i Bibeln och att det därför inte skulle praktiseras, att celibatet var en typ av renlevnad som var uppdiknad av påven och koncilierna (alltså av människor och inte av Gud) eller att sexualiteten var en del av Guds skapelse och därmed något som människan skulle praktisera, men enbart inom äktenskapet.⁴⁸ Bröllopen ska således inte enbart förstås som spektakel. Att de var så framgångsrika vapen i kampen för reformationen hade att göra med att de vilade på teologiska ställningstaganden.⁴⁹

Celibatsbrott blev under den tidiga reformationen snabbt till handlingar som visade att man sympatiserade med reformatorerna och deras idéer.^{49b} Det fanns flera orsaker till detta. Att bryta celibatet krävde ett tydligt personligt ställningstagande eftersom det var en handling som inte kunde

Framsida till Johann Eberlin von Günzburgs pamflett "Wie gar gefährlich es sei, wenn ein Priester keine Ehefrau hat" (1522), i vilken författaren argumenterar för celibatets avskaffande. Bilden visar ett par som vigs av en biskop.

Källa: Christopher Spehr "Priesterehe und Kindersegen. Die Anfänge des evangelischen Pfarrhauses in der Reformationszeit" i *Das evangelische Pfarrhaus. Mythos und Wirklichkeit*, 2013 Leipzig, s. 23.

feltolkas. Till skillnad från rykten om att någon predikade lutherskt eller var evangelisk – beskyllningar som var svåra att nagla fast någon vid – var ett brott mot celibatslöftet och ett ingånget äktenskap omisskännliga personliga beslut.⁵⁰ Just därför att de var tydliga och enkla var de också framgångsrika. Det var en handling som konkretiserade reformatorernas tankar om att bara det som stod i Bibeln kunde fungera som rättesnöre för människan. De ofta abstrakta teologiska idéerna blev på så sätt verklighet och översattes till det liv som var och en kunde förstå. Det var ett sätt att demonstrativt visa att man missaktade den kanoniska rätten och därigenom var dessa giftermål också för samtiden ett tydligt brott mot den kyrkliga traditionen.

Syftet var dock inte bara att visa att man sympatiserade med reformatorerna, utan poängen var att på ett spektakulärt sätt väcka uppmärksamhet och provocera. Genom giftermålen skapades en plattform för en reformatorisk argumentation. Händelsen skulle inte bara demonstrera en åsikt utan skulle också fungera som en aktion med syftet att driva reformationen framåt. Centralt för att nå detta mål var att giftermålen var offentliga händelser, i betydelsen att flera kända gäster ofta deltog i festligheterna och att det

skrevs och publicerades flygskrifter i samband med bröllopen.⁵¹ Man talar i forskningen om bröllopen som ”demonstrativa offentliggörande”⁵² eller om giftermålen som ”reklam för reformationen”.⁵³ Att det var offentliga händelser gjorde att kyrkan blev tvungen att agera och på något sätt visa sitt ogillande. Ett celibatsbrott skulle behandlas av ansvarig biskop. Denna blev därigenom tvungen att träda fram och agera motståndare. Detta i sin tur gav reformatorerna möjlighet att argumentera för giftermålet och därigenom skapades en plattform för att sprida reformationens idéer. Kyrkohistorikern Bernd Moeller, som har analyserat predikanten Wenzel Links bröllop i april 1523 i Altenburg (Sachsen), menar att ”ingen annan handling var så lämplig som en klerks äktenskap för att konkret demonstrera den nya tron; den fick en ’signalfunktion’⁵⁴. Stephan Buckwalter skriver att det viktiga vid dessa giftermål inte var det explicita celibatsbrottet utan den implicita bekvämligheten till den tidiga reformatoriska rörelsen.⁵⁵ Vi ska nu vända oss till händelserna runt bröllopet i Storkyrkan i Stockholm i början av 1525 för att se hur det svenska fallet passar in i den större kontexten.

Också Olaus Petris giftermål väckte uppmärksamhet. Stockholm tillhörde ärkestiftet, vilket gjorde ärkebiskopen ansvarig för att beivra celibatsbrottet. Det var dock inte den valde, men icke bekräftade ärkebiskopen Johannes Magnus (1488–1544)⁵⁶ som reagerade utan i stället biskopen i Linköping, Hans Brask. Hans korrespondens är vår källuppgift till giftermålet. Till Johannes Magnus skrev Brask att han inte utan oro har erfarit att Olaus Petri gift sig och att det var en stor skandal⁵⁷ och till Gustav Vasa skrev han att det ”ær mykit vmtall i landit” om ”thet giftermool mester Oloff gjorde i stocholm”.⁵⁸ Att det verkligen talades mycket i landet om detta äktenskap får man nog betvivla, men Brask ville med sin formulering få det att framstå som att upprördheten var stor, samtidigt som han gav uttryck för sitt starka ogillande. Den tidigare nämnda stora produktionen av flygskrifter återfinns, så vitt vi vet, inte i Sverige.⁵⁹ Detta faktum skulle kunna föranleda ett ifrågasättande av i vilken mån Olaus Petris giftermål var en offentlig händelse. Jag skulle dock vilja framföra några argument för att det trots allt var offentligt. De enda personer som vi med säkerhet kan veta har närvarat vid ceremonin var Olaus Petri, hans fru och vigselförrättaren (som vi inte känner). Men det är uppenbart att Hans Brask i Linköping blev underrättad om händelsen och att han inte varit närvarande i Stockholm.⁶⁰ Nyheten måste ha nått honom genom att någon berättade det. Händelserna i Storkyrkan kan alltså inte ha skett i hemlighet. För giftermålets offentliga karaktär talar också att Brask skriver att giftermålet har skett ”in facie ecclesie”. Sedan medeltiden var detta uttrycket för att ett giftermål hade skett i församlingens närvaro.⁶¹ Platsen talar också för att giftermålet ägde rum i offentligheten.⁶² Storkyrkan låg i Sveriges största stad ett stenkast från Stortorget, stadens centrum. Att något

skulle kunna ske här i absolut hemlighet är, så vitt jag kan se, inte troligt. Detta syns också i Brasks betoning på att det hade skett ”i eder nades huffuet stad i riikit”.⁶³ Viktigt i sammanhanget är också att äktenskapet innebar grundandet av ett hushåll, den viktigaste byggstenen i den tidigmoderna samhällsorganisationen. Hushållet, och därmed äktenskapet, kunde inte fungera i hemlighet.

Brask betonade särskilt inför kungen att han skulle komma att få problem i framtiden när han skulle döma i arvsmål efter ett sådant giftermål. Olaus Petris barn måste nämligen enligt kyrklig rätt ses som utomäktenskapliga och för att ge dem rätt till arv skulle Gustav vara tvungen att döma emot ”keseres kyrkennes oc vor egin lag e moot sitt lypthe”. Han skrev vidare att Olaus Petri på grund av äktenskapet var i bann enligt den kyrkliga rätten.⁶⁴ På detta svarade Gustav Vasa att han hade fått reda på att Olaus Petri gift sig först i efterhand eftersom han hade varit i Uppsala. Flera av de uppseendeväckande giftermålen i Wittenberg skedde i furstens närvaro. Så bjöd den ovan nämnde Andreas Karlstadt in de andra professorerna till sitt bröllop liksom kurfursten Fredrik III av Sachsen (1463–1525), ofta kallad den vise.⁶⁵ Om Gustav Vasa var inbjuden – men avstod från att komma – eller om han överhuvudtaget var informerad i förväg om Olaus Petris planer, kan vi inte veta. Säkert är bara att han såg det som viktigt att poängtera för Brask att han inte hade deltagit och att han inte hade vetat om händelserna i förväg. Gustav Vasa tar alltså ett radikalt beslut (genom att stödja giftermålet), men håller samtidigt en baddörr öppen: genom att betona att han inte deltagit och inte varit informerad ger han sig själv handlingsutrymme.

Gustav Vasa lät meddela Hans Brask att han hade talat med Olaus Petri om saken. Olaus Petri hade svarat, skrev Gustav, att äktenskapet hade stöd i Guds lag och att han var beredd att försvara äktenskapet inför rätten. Möjligheten att försvara sig inför rätten, kunde Gustav inte förvägra honom. Brevet fortsatte med en tillbakavisning av Brasks påstående att Olaus Petri skulle vara i bann på grund av giftermålet, i stället – antyds i brevet – borde de präster som levde i utomäktenskapliga förhållanden vara i bann:

Doch som i scriffue at han för then gerning skyll ær i ban tycker oss aff vort föge förstand vnderligit vare at för eckenskapit skyld ther gud inthet förbudit haffuer ther ær man i ban för Oc j bland eder kyrkennes personer för hoordom Iomfrwkrankilse oc andra flere slemhether ther gud haffuer förbudit ær man inthet i ban fore epter pawnes lag

Gustav Vasa fortsatte och skrev att han hade hört att eftersom sådant ”hor” som förekom i kyrkan inte straffades var det en anledning till stor oro och förakt mot kyrkan i utlandet. Han betonade också att han var informerad

om att det skedde många sådana giftermål utomlands och gick sedan över till att mena att Brasks angrepp på Olaus Petri egentligen var ett angrepp på honom själv.⁶⁶ På detta brev svarade Brask uppgivet att han hade mottagit Olaus Petris svar och att han gjort sitt bästa för kungen.⁶⁷ Olaus Petri tog under de kommande åren själv upp ämnet med klerkers giftermål i flera skrifter.⁶⁸

Olaus Petris giftermål är ett exempel på sådana symboliska praktiker och rituella kommunikationsformer som var centrala instrument och medier i konflikten om den tidiga reformationen. Händelsen fick sin kulturella betydelse mot den fond av klerikala giftermål som ägde rum runtomkring i Nordeuropa. I det svenska fallet är källorna knappa och vi känner inte till några andra giftermål som väckte uppmärksamhet på samma sätt som Olaus Petris. Det finns uppgifter om att den finske reformatorn Peder Särkilax skulle ha varit gift när han, efter studier i Europa under första hälften av 1520-talet, återvände till Åbo stift för att där verka som kanik.⁶⁹ Det verkar dock som om detta giftermål inte på samma sätt som Olaus Petris blev anledning till konflikter och på så sätt drev vidare reformationsprocessen i det svenska riket. I herdaminen finns vissa hänvisningar till präster som under den tidiga reformationen gifte sig, bland andra Petrus Gregorii i Segerstad i Skara stift, som varit dominikanbroder men 1528 ska ha blivit den förste evangeliske prästen i Segerstad. Han ska ha varit gift med en nunna från Skara.⁷⁰ Att händelsen inte var den enda av sitt slag i Sverige låter oss också det skyddsbrev som Gustav Vasa lät utfärda 1527 förstå. Gustav Vasa försvarade i det äktenskapet mellan en nunna och en lekman med att det var bättre att nunnan levde ”i æktensacap æn at hon skulle giffua sig till nogit löst partii”.⁷¹

Det är dags att sammanfatta denna del av analysen. Olaus Petris giftermål är tidigare känt i den svenska kyrkohistoriska forskningen, men brukar inte tillskrivas någon avgörande betydelse för reformationens början. Holmquist nämner till exempel giftermålet, men ser inte i det någon annan betydelse än att borgerskapet i Stockholm måste ha sympatiserat med Olaus Petris idéer, annars hade han inte vågat gifta sig där.⁷² Historikerna Annika Sandén och Erik Petersson skriver i en nyligen publicerad antologi att giftermålet var en iscensättning av reformatoriska idéer.⁷³ Jag håller med om detta, men skulle vilja hävda att händelsen i Storkyrkan i Stockholm 1525, och den korrespondens den ledde till, i ett vidare perspektiv kan ses som mer än bara en iscensättning.

Om man utgår från Kaufmanns definition av den tidiga reformationen som en kommunikationsprocess inom vilken det vi kallar reformationen överhuvudtaget först skapades, då blir sådana handlingar som Olaus Petris giftermål avgörande händelser eftersom de genererade en rad element till

skapandet av kontexten ”reformationen”. Precis som jag skrev tidigare måste man se Olaus Petris giftermål som ett tydligt personligt ställningstagande. Han presenterade sig därigenom som en i raden av reformatorer som under första hälften av 1520-talet offentligt och demonstrativt bröt sitt celibatslöfte och gifte sig. Rykten hade tidigare gått om att han höll lutherska predikningar,⁷⁴ men det är först genom äktenskapet i huvudstaden som han verkligen träder fram som en av reformationens aktörer. På samma sätt var Gustav Vasas försvar av giftermålet ett tidigt tydligt ställningstagande för reformationen. Konflikten som giftermålet utlöste visade också på att den främste motståndaren i det svenska riket var biskopen Hans Brask. Därigenom hade reformationen fått en reformator, en motståndare och en furste som försvarade reformatorn.

Andra element som skapades var att centrala argument utkristalliserades, i detta fall argument att något är förenligt med Guds lag och att detta står i konflikt med påvens lag. Argumenten upprepades och sammanvävdes med andra argument och blev till ett av reformationens viktigaste element: föreställningen att Guds ord fanns klart uttryckt i Bibeln, och att Bibeln därför var det enda rättesnöret.⁷⁵

Ett annat viktigt element i kontexten reformationen var konfliktsituationen som praktikerna och argumenten producerade.⁷⁶ Reformationen levde av konflikten med Rom och – som exemplet med studenterna i Wittenberg som förlöjligade påven visar – celebrerade den. Giftermålet var därmed en händelse som mer än bara tjänade som iscensättning av reformatoriska idéer. I stället drev det på processen och spetsade till situationen. Det väckte uppmärksamhet och tvingade därigenom företrädare för kyrkan att ta ställning. Detta ställningstagande kunde sedan anhängare av de reformatoriska idéerna ta som utgångspunkt för en aggressiv argumentation mot celibatet.

Som Kaufmann visat fanns det många möjligheter att markera ett gillande av reformationen. Att demonstrativt sjunga reformatoriska sånger och att förstöra relikier var två exempel. Fallet med Olaus Petris giftermål visar väl att det inte var en slump vilken av dessa praktiker som användes, samt när och hur, utan en konsekvens av de förutsättningar som gällde i det territoriet. Reformatorerna behövde och sökte den öppna konflikten med kyrkans högsta ledning, men vilken form denna konflikt fick varierade från situation till situation. I detta perspektiv vill jag se giftermålet som en av Olaus Petri medvetet vald symbolisk praktik, anpassad efter de svenska förhållandena, för att väcka så mycket uppmärksamhet som möjligt. Flera av de andra praktikerna som Kaufmann räknat upp krävde deltagande från en större folkmassa. Giftermålet gav dock Olaus Petri möjlighet att agera ensam, om än tillsammans med vigselförrättaren. Tillvägagångssättet understryker därigenom ytterligare att reformationens förutsättningar i det

svenska riket var att folket inte var mottagligt för en argumentation om att kyrkan måste reformeras. Händelsen i sig präglar också det vidare förloppet. Olaus Petri lyckades inte, eller kunde inte, använda bröllopet för att skapa en sådan stor offentlig uppmärksamhet som liknande giftermål i andra delar av Europa gav upphov till.⁷⁷ Det betyder att de händelser som i till exempel Wittenberg blev den tändande gnistan för ett folkligt engagemang för reformationen uteblev i det svenska fallet – något som skulle präglade den fortsatta reformationsprocessen under lång tid framåt.

Disputationen om den rätta läran i Västerås 1527

I juni 1527 hölls riksdag i Västerås. Under denna riksdag hände något ovanligt, en disputation mellan två teologer om den rätta läran utgjorde en del av programmet. Disputationen skulle fungera som underlag för förhandlingarna och hjälp vid beslutsfattandet. Händelsen är naturligtvis känd inom svensk kyrkohistoria. Eftersom det inte finns någon källa som berättar om vad som sades under disputationen har forskare i stället koncentrerat sig på det skriftliga material som utbyttes mellan teologerna före disputationen, fokus har då legat på det teologiska innehållet.⁷⁸ Jag är i denna analys i stället ute efter disputationen i sig, det vill säga att se den som kulturell praktik.

Liksom bröllopet två och ett halvt år tidigare var inte heller detta något som var nytt i en europisk kontext, utan liknande disputationer hade hållits runt om i Europa under den tidiga reformationen. Vi ska nu studera vad en disputation i en reformatorisk kontext var för något, för att sedan se hur denna passar in i det svenska exemplet.

I januari 1523 hölls en disputation i Zürich mellan Huldrych Zwingli (1484–1531) och biskopen i Konstanz. Utgångspunkten var Zwinglis 67 artiklar.⁷⁹ Bernd Moeller framhåller att idén att anordna en disputation om läran blev en succé och den exporterades till andra städer där reformationen var på väg att införas. Han räknar upp ett trettiotal liknande disputationer (varav några bara planerades men aldrig genomfördes) men han konstaterar att denna export inte betydde att man kopierade händelserna i Zürich eller att man använde sig av samma texter, i stället ska man utgå från att kännedomen om disputationen som ett effektivt verktyg för införandet av reformationen cirkulerade bland furstar och tidens lärda.⁸⁰

Disputationen i sig var dock inte någon nyhet, utan hade en lång tradition inom den medeltida akademien där olika frågor disputerades för att nå fram till sanningen.⁸¹ Under reformationen förändrades denna form. Kyrkohistorikern Volker Leppin menar att under reformationen utvecklades den medeltida universitetsdisputationen från att vara ett sätt att i öppen dialog söka sanningen till ”ett medel för att demonstrativt genomdriva den egna

övertygelsen”.⁸² För att skilja den typen av disputation från den medeltida disputationen eller den akademiska disputationen kallar Bernd Moeller den för en politisk disputation.⁸³ Han har utarbetat ett par kännetecken som också är användbara för att analysera disputationen i Västerås 1527 och placera den i ett större sammanhang. Moeller menar att disputationerna präglades av att konflikten mellan reformatorer och representanter för kyrkan behandlades i form av konflikt drivna samtal (*Streitgespräch*), det var den reformatoriska skriftprincipen som användes som riktlinje för samtalet och disputationen hade indirekta eller direkta konsekvenser. Ett viktigt kännetecken var också att de som anordnade disputationen, och som stod som värdar, var en politisk instans, och inte universitetet som det hade varit i den medeltida traditionen. De var heller inte att likna vid kyrkomöten på grund av sammansättningen av de församlade. Andra typiska drag var att de inbjudna disputatanderna var teologer som geografiskt befann sig i närheten av disputationsorten, och de skulle gärna vara av så hög rang som möjligt. Disputationen hölls på folkspråket.⁸⁴ Teserna som togs som utgångspunkt för disputationen var alltid unika. Man skrev inte av teser från en disputation som hade genomförts framgångsrikt någon annanstans, utan varje samling var unik för det sammanhang de presenterades i.

Hela idén med en disputation om den rätta läran satte kyrkan i en knipa eftersom båda utvägarna efter att inbjudan till disputationen hade gått ut var dåliga alternativ. Att vägra delta i ett sådant samtal kunde från reformatorernas håll lätt omvandlas till att de reformatoriska idéerna var riktiga, medan ett deltagande i sig innebar ett erkännande av själva utgångspunkterna för disputationen, till exempel att man bara skulle argumentera med stöd i Bibeln. Det var från kyrkans sida ett spel på motståndarens planhalva. Moeller menar sammanfattningsvis att ”den för genomförande och seger kämpande reformationsrörelsen i disputationsväsendet fann ett passande uttrycksmedel och ett vapen som lovade framgång i kampen mot den traditionella kyrkan”.⁸⁵

Vi ska nu vända oss till disputationen i Västerås 1527 för att se hur väl den passar in i den av Moeller beskrivna politiska disputationen.

Redan i december 1526 sände Gustav Vasa ett brev till Peder Galle (1476–1538) i Uppsala. I brevet tog han utgångspunkt i tidens stora strider i lärofrågan. Han skrev att han hade sänt tio frågor till flera i riket som kände till dessa strider för att begära in deras svar på vad de ansåg var rätt med stöd i Bibeln. Peder Galle ombads att svara på var och en av frågorna ”epther som j tro ath rettast ær, och thet j bewisa och förswara kwnnen met scriptene”.⁸⁶ Frågorna i brevet berörde alla de stora reformatoriska ämnena som kyrkliga ceremonier, påvens och andra kyrkomäns tolkningsföreträdare, hur människan blir rättfärdig etcetera. I brevet betonades också att just

Peder Galle tillfrågades eftersom han var ”doctor i then helie scripth”.⁸⁷ Galle var vid denna tid teolog vid Uppsala universitet och kan ses som den högste akademiska representanten för den katolska läran i Sverige.⁸⁸ Brevet sändes också till Olaus Petri, och var troligen utformat av Olaus Petri själv men utställt i kungens namn. Även Brask hade nåtts av information om frågorna – men vi vet inte om han själv erhöll ett brev eller om han hade fått vetskap om dess innehåll på annat sätt. I alla fall skrev han att en disputation inte var nödvändig eftersom alla klerker i hans stift sade sig inte ha någon tvekan om den kristna läran.⁸⁹ I ett odaterat brev upprepade Brask sin argumentation och skrev att det inte låg i:

Saa ær thet ey j vaara macht ath wij skwola någon ny disputeringh göra
[...] och kan aff saadana dispteringh komma sturt obestaandh j rikith.⁹⁰

Någon disputation blev det vid detta tillfälle inte tal om. Olaus Petri gav i stället ut sitt och Peder Galles svar, tillsammans med sina egna kommentarer till Galles text.⁹¹ Texten innehöll nu tolv frågor. Den praktiske teologen Åke Andrén skriver om denna text att Galle helt i överensstämmelse med Gustav Vasas önskan hade använt sig av bibelställen för att svara på frågorna, men att han trots det kom till andra svar än Olaus Petri eftersom han dessutom använde sig av kyrkans tradition som ett rättesnöre.⁹²

Vid riksdagen i Västerås genomfördes dock disputationen. I kungens tal till riksdagen framgår att Gustav Vasa hade anklagats för att införa en ny tro i riket. På detta svarade han att han bara ville påtala att gemene man blev ”bedragne och fortungade” av kyrkan och att vissa av dessa skapade ryktet att han ville införa en ny tro i riket. Därefter medgav Gustav att han ”lather predica rena Gudz ord och evangelium”. Gustav framhöll att han hade låtit samla sådana predikare vid riksdagen och att han ville att de skulle ”vara til svars om theres lärdom, om han är rett eller oret” och att det skulle ”ske i alles eders närvaro”.⁹³ Därmed skulle tvedräkten i riket kunna avslutas. Deltagarna på riksdagen bekräftade sedan i sina svar på kungens proposition att de ville höra en disputation.⁹⁴ Hur själva disputationen gick till vet vi inte mycket om. Andrén menar att vissa uppgifter av Peder Swarts krönika är troliga, som att disputationen hölls på svenska.⁹⁵

Innan disputationen kom till stånd avlade Brask en protest i vilken han poängterade att en disputation inte var nödvändig. Brask menar att en disputation om läran endast med utgångspunkt i Bibeln ledde fel eftersom texten kunde tolkas på många sätt och därigenom användas för olika syften. Han talar i detta sammanhang om att man kan förvränga läran ”efter behag”.⁹⁶

I riksrådets brev om beslutet från riksdagen står att för att råda bot på den fjärde punkten, om anklagelser mot kungen att han ville sprida en ny

lära i riket, hade man låtit anordna en disputation. Man hade låtit ”beggia partena af lärarena til hopa komma och disputera” för att man skulle höra ”hvilken parten rättast hade”. Eftersom man utifrån disputationen och predikan kunde förstå att parterna ”icke annat predicade än Gudz otdh”, lovade man kungen att stävja anklagelserna om att kungen skulle föra in en ny tro, och att man ville se till att ”Gudz ord motte allerstadz i riket renliga predicat varde”.⁹⁷ Enligt formuleringen hade disputationen alltså lett till att man menade att båda parterna predikade Guds ord och att alla som talade om att kungen tillät något annat än denna predikan skulle straffas. Rykten om att kungen skulle vilja införa en ny tro blir i detta sammanhang irrelevant. Vinsten med disputationen framstår i recessen, sedd från dem som vi senare kom att kalla ”de reformatoriskas” sida, ha varit att de erkändes som legitima.

Med hjälp av Moellers kännetecken för en politisk disputation kan vi sammanfatta händelserna i Västerås 1527. Den svenska disputationen är ett exempel där konflikten mellan reformatorer och representanter för kyrkan behandlades i form av ett konfliktdrivet samtal. Disputationen anordnades av en politisk instans, det var skriftprincipen som användes och disputationen hade konsekvenser för det beslut som fattades vid riksdagen. Den hölls troligen på svenska och samtalet fördes mellan två högt stående representanter för de båda riktningarna. Disputationen mellan Olaus Petri och Peder Galle i Västerås i juni 1527 kan alltså efter Moellers mönster kallas en politisk disputation. Som sådan kan den ses som ytterligare en händelse som var viktig i skapandet av kontexten reformationen.

Disputationen brukar nämnas i forskningen, men har hittills analyserats enbart utifrån sitt teologiska innehåll. Hjalmar Holmquist skrev dock att disputationen inte saknade betydelse, särskilt viktigt framstod för honom att Olaus Petri genom den fick ett forum att utförligt presentera den lutherska läran på.⁹⁸ Det kulturhistoriska perspektivet innebär här en omtolkning där en händelse som tidigare setts som bidragande till reformationsprocessen i stället ställs i processens centrum eftersom den var avgörande i skapandet av tolkningskontexten reformationen. Exempel på delar av kontexten var den demonstrativt uppvisade konflikten mellan två parter som båda menade att de besatt den absoluta sanningen – disputationen visade upp detta för en publik och gjorde därmed konflikten och sanningsanspråket till centrala element i reformationen. Andra exempel är argumentet att endast bibelordet skulle fungera som rättesnöre, vikten av att använda folkspråket och att initiativet låg hos fursten – det var ju Gustav Vasa som hade låtit arrangera disputationen och som också genom recessen styrde tolkningen av vad disputationen hade lett till. Detta furstens tolkningsföreträdare skulle fortsätta att prägla den svenska reformationen. Liksom i fallet med gif-

termålet är det också intressant att notera att händelsen efterföljdes eller ledsagades av en textproduktion och utgivning på svenska. Detta intresse för det tryckta ordet utgör andra element som under lång tid framöver skulle prägla lutherdomen.

Samtidigt vill jag påpeka att disputationen utgör ett bra exempel på hur forskning om den svenska reformationen kan bidra till den internationella reformationsforskningen. Moellers genomgång av disputationen rör i huvudsak städer i det tysk-romerska riket där stadens råd var en viktig aktör i skapandet av tolkningskontexten reformationen. Han kallar disputationen ett fenomen tillhörande "1500-talets tyska stadshistoria" och pekar på hur väl den självständiga stadens självförståelse som "christianitas i det lilla" passade med kraven på reformation av kyrkan.⁹⁹ Det svenska fallet ger ett exempel på att denna praktik också kunde användas av furstar.

Den tidiga reformationen som skapandet av en kontext

Svaret på den i rubriken ställda frågan är att reformationen i det svenska riket inleddes som en process under 1520-talet, under vilken den tolkningskontext som vi i dag kan förstå som reformationen skapades. Kaufmanns processinriktade förståelse för reformationens inledning innebär att reformationen (om vi nu begränsar oss till att tala om det tidiga 1520-talet) aldrig kunde införas, så som den äldre forskningen har menat. Den ännu inte normerade tolkningskontexten reformationen fanns på 1520-talet bara som kultur, alltså kan vi bara förstå reformationens inledning i det svenska riket i termer av att denna kultur började få fotfäste, användes och diskuterades. I klartext betyder det att riksdagen i Västerås inte kan ses som "reformationsriksdagen" då reformationen infördes, utan att reformationens inledning i det svenska riket måste läsas som skapandet av en reformatorisk tolkningskontext.

Jag har i denna artikel pekat på två händelser – Olaus Petris giftermål 1525 och disputationen vid riksdagen i Västerås 1527 – som generade många element som i sin tur var med att skapa reformationen som tolkningskontext. Exempel på sådana delar i kontexten reformationen var den knivskarpa konflikten om hävdandet av ett absolut sanningsanspråk, normen kring bibelordet som rättesnöre och ett ökat användande av folkspråket i frågor som rörde människors frälsning. De symboliska praktikerna skapade också en uppsättning aktörer, också dessa centrala element i kontexten reformationen. De var uppseendeväckande händelser som verkade polariserande på situationen och därmed drev på processen. De två här studerade händelserna kan dock inte ensamma markera början på reformationen i det svenska riket, också andra händelser med liknande bärkraft skulle kunna ses ingå i skapandet av kontexten reformationen. Jag tänker här bland annat på Olaus

Petris tidiga bokproduktion och händelserna när Sverige fick en luthersk ärkebiskop. Detta perspektiv står heller inte i motsättning till att andra alternativa tolkningskontexter kunde existera parallellt, i alla fall för en tid. Till exempel kan nämnas att man under 1520-talet samlade in medel för att i Skara bygga ett kapell för att ära det man kallade ”den heliga pigan”.¹⁰⁰

Några kommentarer till detta resultat är nödvändiga att göra. Den tolkning som har presenterats skiljer sig från tidigare tolkningar där det avgörande bidraget till reformationens inledning har setts i de ekonomiska och politiska förändringar som riksdagen i Västerås innebar eller i den teologiska meningen med vissa textställen i recessen. Det socialhistoriska inflytandet på historieskrivningen tillsammans med ett ökat intresse för den blomstrande senmedeltida kyrkan har också lett till att det har ifrågasatts om det överhuvudtaget går att tala om något som reformationens införande i det svenska riket under 1500-talet. Genom att se reformationen som en tolkningskontext som först måste skapas hamnar aktörernas praktiker, symboler, begrepp och argument i fokus. Därmed framträder reformationen som ett kluster av betydelser som ständigt var i rörelse. Reformationen är då inte en fixpunkt i det förflutna utan något som hela tiden fylldes med ny betydelse.

I ett större sammanhang anknyter frågan om när och hur reformationen började till forskningsdiskussionen om reformationens karaktär av snabb förändring eller långsam övergång. Jag vill i detta sammanhang återkomma till Heinz Schillings tidigare nämnda antologibidrag. Han menar att reformationen måste läsas som både brott och kontinuitet. För att förstå förloppet behövs en modell som både tar hänsyn till en långsiktig förändringsprocess i kyrkan och hela samhället som präglade den tidigmoderna tiden, men samtidigt inte missaktar den innovation som enskilda aktörer stod för. Det behövs en teori som tar i beräkning ”att historien inte gör några språng”, men att ”den trots det principiellt är öppen och kontingent”.¹⁰¹

Olaus Petris giftermål 1525 och disputationen vid riksdagen i Västerås 1527 var uppseendeväckande händelser – med, som framgått av analysen, avsikt att uppfattas så av sin publik. Utifrån samtidens perspektiv var händelserna inget annat än tydliga brott, och den som främst uppmärksammade det var Hans Brask, som ju också tog konsekvenserna av detta och lämnade landet.¹⁰² Samtidigt har båda händelserna djupa rötter i medeltida folklig fromhet och akademisk kultur. Kritiken av celibatslöftet var gammal och disputationen hade en lång tradition som en legitimerad form för samtal och konfliktlösning. Reformatorerna använde sig av dessa redan befintliga uttryck och fyllde dem med delvis ny betydelse för att argumentera för sin sak. Utan kopplingen till en hundraårig tradition hade tolkningskontexten ”reformationen” med sina symboler, praktiker och texter inte kunnat uppstå

och inte heller kunnat tolkas av sin samtid. Reformationen var med andra ord både brott och kontinuitet.

Till sist några ord om det svenska exemplets förhållande till den europeiska kontext som har tjänat som förklarande bakgrund i analysen. För att förstå händelser i det svenska riket under några år i mitten av 1520-talet har liknande händelser i de tyskspråkiga länderna varit till stor hjälp. Poängen har dock inte varit att jämföra händelserna eller att peka på att de är kopior. I stället är meningen att visa på hur man kan läsa händelser i Sverige som praktiker som ingick i skapandet av kontexten reformationen, och hur denna kontext fick sin alldeles egna utformning i det svenska riket. Att disputationen och bröllopet fick en sådan central betydelse i denna process kan bara förstås mot bakgrund av den stora mängden klerikala giftermål och den flod av disputationer som ägde rum runt om i Europa.

Hur och vilka symboliska praktiker som användes formade reformationen i det territoriet där det skedde, men säger samtidigt något om reformationens förutsättningar i samma territorium. Intressant i det svenska fallet är att Olaus Petri vid både giftermålet och disputationen hävdade den egna bibeltolkningens absoluta sanning. Gustav Vasa ställde sig bakom detta och försvarade reformatorn, men valde att göra detta på ett sätt så att konfliktpotentialen tonades ned. Den tidiga svenska reformationen präglades således av reformatorns aggressiva och konfliktsökande agerande och furstens försök att, i alla fall utåt, tona ned konflikten. Detta är ett bra exempel på hur de symboliska praktikernas användande under den tidiga reformationen i just det svenska riket sätter tonen för den fortsatta reformationsprocessen.

*

Det kulturhistoriska perspektiv på den tidiga reformationen som har presenterats här är svårt att använda som utgångspunkt för ett firande av reformationsjubileet i processer och kultur lämpar sig illa för att fira datum och händelser. Jag skulle dock vilja betona att detta perspektiv i stället öppnar upp för varför 500-årsjubileet av 1517 har betydelse också i Sverige. Händelserna i Wittenberg den 31 oktober 1517 ses i dag inte som avgörande därför att de markerar startskottet på en luthersk teologi där rättfärdiggörelsen bara kan fås genom Guds nåd, utan därför att händelserna 1517 innebar inledningen på den kommunikativa process som syftade till omgestaltning av det bestående kyrkoväsendet.¹⁰³ År 1517 markerar början på skapandet av själva reformationen – i detta perspektiv är jubileet relevant också i Sverige.

When and how did the Reformation in Sweden begin? An answer from a perspective of cultural history

Research on the Swedish Reformation has for a long time focused on the diet of Västerås in 1527 as being the time and place where the Reformation was introduced in the kingdom of Sweden. Historians have frequently focused on its political and economic implications, as well as the exact words used in the diet's decision. The aim of this article is to demonstrate an alternative interpretation of the beginning of the Reformation in the kingdom Sweden.

Current research on the Reformation points out that the movement around Martin Luther turned into what we know as the Reformation in a dynamic process in the 1520s. In this sense, the Reformation could not be introduced, but was created by actors and practices. Church historian Thomas Kaufmann has pointed out that symbolic practices – actions that were filled with cultural knowledge – played a crucial part in shaping the early Reformation. I have studied two such symbolic practices in the Swedish realm, the marriage of Olaus Petri in the Stockholm Cathedral in early 1525 and the disputation between Olaus Petri and Peder Galle at the diet in Västerås in 1527. In this article, I argue that these events during the 1520s should be seen as crucial in the creation of the context known as the Reformation. These events contributed to shaping actors, arguments and practices that were associated with the Reformation. They shaped what was going to become the network we understand as the Reformation. Examples of actors, arguments and practices that were shaped through the two cases studied here are Olaus Petri as the reformer, Hans Brask as the enemy of the Reformation and Gustav Vasa as the protector of the Reformation. Furthermore both cases contributed to establishing the deep conflict between reformers and the church, in addition to the polarized worldview, as important elements in the context of the Reformation.

Keywords: beginning of the Reformation, political disputation, clerical marriage, Swedish Reformation, cultural history

Noter

- 1 Se exempel på <http://luther2017.dk>; <http://luther2017.de>. (hämtad 1/9 2016). Se också *Der Reformator Martin Luther 2017. Eine wissenschaftliche und gedenkpolitische Bestandsaufnahme*, Heinz Schilling (red.), Berlin 2014. Intressant är även Thomas Kaufmanns och Heinz Schillings kritik av sättet som den tyska evangeliska kyrkan förbereder reformationsjubileet, se "Die EKD hat ein ideologisches Luther-Bild", i *Die Welt* (hämtad 14/5 2014). Om det svenska firandet se <https://www.svenskakyrkan.se/reformationsaret2017> (hämtad 1/9 2016).

- 2 För en ingång i diskussionen om dagens svenska historiekultur, se Ingemarie Danielsson Malmros, *Det var en gång ett land... Berättelser om svenskhet i historieläroböcker och elevvers föreställningar*, Århus 2012; Ulf Zander, *Fornstora dagar, moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekelskifte till sekelskifte*, Lund 2001, särskilt s. 462–463.
- 3 Modern forskning utgår från att Martin Luther inte satte upp sina teser på kyrkporten i Wittenberg. Om teserna och händelserna i Wittenberg den 31 oktober 1517, se Volker Leppin, *Die fremde Reformation. Luthers mystische Wurzeln*, München 2016, s. 55, 65–69. Se också Erwin Iserloh, *Luther zwischen Reform und Reformation. Der Thesenanschlag fand nicht statt*, Münster 1966.
- 4 Några exempel: Martin Brecht, *Martin Luther. Sein Weg zur Reformation, 1483–1521*, Stuttgart 1981, s. 173–453; Martin H. Jung, *Reformation und Konfessionelles Zeitalter (1517–1648)*, Göttingen 2012; Thomas Kaufmann, *Geschichte der Reformation*, Frankfurt am Main 2009, s. 155–299; Heinz Schilling, *Martin Luther. Rebell in einer Zeit des Umbruchs*, München 2012, s. 144–275; Leppin 2016. Svenska exempel är Martin Berntson, ”Från medeltidens slutskede till enhetskyrkans begynnande upplösning (c:a 1470–1809)”, i *Kyrkan i Sverige. Introduktion till svensk kyrkohistoria*, Martin Berntson, Bertil Nilson & Cecilia Wejryd (red.), Skellefteå 2012; Otfried Czaika, *Sveno Jacobi. Boksamlaren, biskopen, teologen. En bok- och kyrkohistorisk studie*, Stockholm 2013.
- 5 Se exemplen i Anton Schindling & Walter Ziegler (red.), *Die Territorien des Reiches im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1650*, Bd 1–5, 1989–1993, Münster. Paradexemplet för en snabb och intensiv reformation är Nürnberg, se Bd 1. Mecklenburg uppvisar intressanta likheter med Sverige, se Bd 2.
- 6 Begreppet ”Martin Luthers sak” förkom ofta i den samtida debatten, om detta se Remigius Bäumer (red.), *Lutherprozess und Lutherbann. Vorgeschichte, Ergebnis, Nachwirkung*, Münster 1972; Peter Fabisch & Erwin Iserloh, *Dokumente zur Causa Lutheri, 1517–1521*, Bd 1–2, Münster 1988.
- 7 BR, Nr 193 (BR = Hedda Gunneng (utg.) *Biskop Hans Brasks registratur. Textutgåva med inledning av Hedda Gunneng*, Uppsala 2003). Följande citat är i original alla på latin.
- 8 BR, Nr 191, 197, 214.
- 9 BR, Nr 253.
- 10 Thomas Kaufmann, *Der Anfang der Reformation. Studien zur Kontextualität der Theologie, Publizistik und Inszenierung Luthers und der reformatorischen Bewegung*, Tübingen 2012, särskilt s. 1–27. En annan studie som också använder sig av detta perspektiv på den tidiga reformationen är Natalie Krentz, *Ritualwandel und Deutungshoheit. Die frühe Reformation in der Residenzstadt Wittenberg (1500–1533)*, Tübingen 2014, se särskilt s. 5.
- 11 Kaufmann 2009, s. 324.
- 12 Kaufmann 2009 beskriver dessa och flera andra på s. 324–364.
- 13 Kaufmann 2012, s. 185–260.
- 14 Kaufmann 2012.
- 15 Thomas Kaufmann, *Konfession und Kultur. Lutherischer Protestantismus in der zweiten Hälfte des Reformationsjahrhunderts*, Tübingen 2006, s. 9
- 16 Kajsa Brillkman, ”Konfessionalisering, konfessionskonflikt och konfessionskultur under tidigmodern tid”, *Scandia*, 2016:1.
- 17 Jag utgår här från idéer som återfinns i klassiska kulturhistoriska texter som Lynn Hunt, *Politics, Culture, and Class in the French Revolution*, London 1986, särskilt inledningen och s. 10–12; Robert Darnton, *Stora kattmassakern och andra kulturhistoriska bilder från fransk upplysningstid*, Stockholm 1987, särskilt inledningen.
- 18 Hjalmar Holmquist skrev till exempel att den svenska kyrkan vid tiden för reformationen inte uppvisade ett sådant ”yttre kyrkligt förfall” som fanns på kontinenten, sam-

- tidigt menade han att det behövdes ”rensas upp” i fromhetslivet och i kulten: Hjalmar Holmquist, *Svenska kyrkans historia. Tredje bandet. Reformationstidevarvet. 1521–1611* del I. *Den katolska svenska kyrkoprovinsens omgestaltning till en egenartad svensk evangelisk kyrka 1521–1572*, Stockholm 1933, s. 37, 46. I ett annat sammanhang menade han att ”det kyrkliga förfallat” inte hade ”fått en sådan omfattning som söder om Östersjön, även om naturligtvis också här celibatets sedliga avigsidor möta”, Hjalmar Holmquist, *Den svenska reformationens begynnelse 1523–1531*, Stockholm 1923, s. 7. Senare forskning är kritisk till förfallsteorin, se bland annat artiklar i Sven-Erik Pernler, *Sveriges kyrkohistoria* del 2, *Hög- och senmedeltid*, Stockholm 1999, s. 144–152, 221–267. Idéen om att den senmedeltid kyrkan befann sig i förfall kommer från reformationen själv och utvecklades under tidigmodern tid, om detta se Matthias Pohligh, *Zwischen Gelebrsamkeit und konfessioneller Identitätstiftung. Lutherische Kirchen- und Universalgeschichtsschreibung 1546–1617*, Tübingen 2007.
- 19 Czaika 2013, s. 16. Czaika ger på s. 15–22 en god överblick över brott-kontinuitet-diskussionen.
  - 20 Se bland annat Brecht 1981, s. 215–230; Martin Brecht, ”Luthers neue Verständnis der Buße und die reformatorische Entdeckung”, *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, 2004:101; Bernhard Lohse, *Der Durchbruch der reformatorischen Erkenntnis bei Luther*, Darmstadt 1968.
  - 21 Knut B. Westman, *Reformationens genombrottsår i Sverige*, Uppsala 1918; Harald Hjärne, *Reformationsriksdagen i Västerås*, Stockholm 1893. Hjalmar Holmquist ser Gustav Vasas kungaval 1523 och det i sammanhang därmed förmodade första mötet mellan honom och Olaus Petri som startskottet på reformationen: Hjalmar Holmquist, *Den svenska reformationens begynnelse 1523–1531*, Stockholm 1923, s. 3.
  - 22 Westman 1918, s. 141–440; Holmquist 1933, s. 11–157. Martin Berntson poängterar att för att förstå reformationen och konfessionaliseringen i det svenska riket måste man ”beakta både inflytandet från den teologiska idéutvecklingen på tyskspråkigt område och det svenska rikets politiska historia under denna tid”, Berntson 2012, s. 110. Se också Åke Andrén, *Svenska kyrkans historia* del 3, *Reformationstiden*, Stockholm 1999, s. 17–57.
  - 23 Andrén 1999, s. 32–33, 37–38.
  - 24 Martin Berntson, *Mässan och armborstet. Uppror och reformation i Sverige 1525–1544*, Skellefteå 2010, särskilt s. 373, 381. Se också Berntson 2012, s. 129.
  - 25 SRA:I:1, Nr 46, s. 86 (SRA:I:1 = Emil Hildebrand & Oscar Alin (utg.), *Svenska riksdagsakter jämte andra handlingar som höra till statsförvaltningens historia under tidevarvet 1521–1718*, I:1 1521–1544, Stockholm 1887)
  - 26 För olika ståndpunkter i denna fråga, se Sven Kjellerström, ”Riksdagen i Västerås 1527 och ’goda, gamla kristliga sedvänjor’”, *Historisk Tidskrift* 1960:80; Christer Pahlmblad, *Mässa på svenska. Den reformatoriska mässan i Sverige mot den senmedeltida bakgrunden*, Lund 1998, s. 18; Andrén 1999, s. 43; Christer Pahlmblad, ”Påskpredikan i Sverige under reformationstiden”, i *Luthersk påskpredikan i Norden 1. Från reformation till nutid*, Sven-Åke Selander & Christer Pahlmblad (red.), Köpenhamn 2001, s. 366–370; Magnus Nyman, *Förlorarnas historia. Katolskt liv i Sverige från Gustav Vasa till drottning Kristina*, Uppsala 1997, s. 73–81; Per Stobaeus, *Hans Brask. En senmedeltida biskop och hans tankevärld*, Malmö 2008, s. 193–218, särskilt s. 208; Martin Berntson, *Klostren och reformationen. Upplösningen av klostren och konvent i Sverige 1523–1596*, Göteborg 2003, s. 200–202; Berntson 2012, s. 119; Sinikka Neuhaus, ”Reformationen”, i *Signums svenska kulturhistoria*, Jakob Christensson (red.), Lund 2005, s. 190; Holmquist 1933, s. 154–155; Otfried Czaika, *David Chyträus und die Universität Rostock in ihren Beziehungen zum schwedischen Reich*, Helsingfors 2002, s. 36–39; Harald Gustafsson, *Gamla riken, nya*

- stater. Statsbildning, politisk kultur och identitet under Kalmarunionens upplösningsskede 1512–1541*, Stockholm 2000, s. 117.
- 27 Gunnar Olsson, *Stat och kyrka i Sverige vid medeltidens slut*, Göteborg 1947.
- 28 Sten Carlsson & Jerker Rosén, *Svensk historia. Tiden före 1718*, Stockholm 1962, s. 383.
- 29 Lars-Olof Larsson pekar på att riksdagen främst hade ekonomiska och politiska konsekvenser och menar att beteckningen ”reformationsriksdagen” leder tanken fel, eftersom riksdagen inte innebar att kulten förändrades: Lars-Olof Larsson, *Gustav Vasa. Landsfader eller tyrann?*, Stockholm 2002, s. 137. I det nya översiktsverket *Sveriges Historia 1350–1600* skriver Bo Eriksson och Dick Harrison att det vid riksdagen 1527 fattades viktiga beslut av ekonomisk art, men att mycket förblev vid det gamla, till exempel läran och kyrkans organisation: Dick Harrison & Bo Eriksson (red.), *Sveriges historia. 1350–1600*, Stockholm 2010, s. 462–463.
- 30 Holmquist 1933, s. 190–193, 244–246; André 1999, s. 59–63, 85–86.
- 31 Om detta, se Heinz Schilling, ”Reformation – Umbruch oder Gipfelpunkt eines Temps des Réformes?”, i *Die frühe Reformation in Deutschland als Umbruch. Wissenschaftliches Symposium des Vereins für Reformationsgeschichte 1996*, Bernd Moeller (red.), Heidelberg 1998.
- 32 Schilling 2012, s. 614. Denna trend syns framför allt i periodiseringen i de senaste översiktsverken, till exempel *Handbook of European History 1400–1600: Late Middle Ages, Renaissance, and Reformation*, Thomas A. Brady, Heiko A. Oberman & James D. Tracy (red.), 2. Bd., Leiden 1994–1995; för svensk del, se Harrison & Eriksson 2010; Martin Berntson & Bertil Nilson & Cecilia Wejryd, *Kyrka i Sverige. Introduktion till svensk kyrkohistoria*, Malmö 2012.
- 33 Några viktiga texter är Berndt Hamm, ”Von der spätmittelalterlichen reformatio zur Reformation. Der Prozeß der normativen Zentrierung von Religion und Gesellschaft in Deutschland”, *Archiv für Reformationsgeschichte* 1993:84; Bernd Moeller, ”Frömmigkeit i Deutschland um 1500”, *Archiv für Reformationsgeschichte* 1965:56; Eamon Duffy, *The Stripping of the Alters: Traditional Religion in England c. 1400–c.1580*, London 1992; Leppin 2016; på svenskt material Alf Härdelin, *Världen som yta och fönster. Spiritualitet i medeltidens Sverige*, Stockholm 2005. För en överblick över Berndt Hamms omfattande forskning på engelska, se *The Reformation of Faith in the Context of Late Medieval Theology and Piety. Essays by Berndt Hamm*, Robert J. Bast (red.), Leiden 2004.
- 34 Till exempel: Hartmut Boockmann, ”Das 15. Jahrhundert und die Reformation”, i *Kirche und Gesellschaft im Heiligen Römischen Reich des 15. Und 16. Jahrhunderts*, Hartmut Boockmann (red.), Göttingen 1994.
- 35 Magnus Nyman, ”Förlorarnas historia” *Lychnos. Årsbok för idé- och lärdomshistoria* 1994; Nyman 1997.
- 36 Peter Reinholdsson, ”En förlorad historia. Kring ett försök till en ny tolkning av den svenska reformationen”, *Scandia* 1996:62:1, s. 9, 14–15.
- 37 Berntson 2012; Czaika 2013.
- 38 Enligt uppgifter skulle giftermålet ha ägt rum den 12 februari 1525, men detta kan inte bekräftas: Gunnar Hellström, *Stockholms stads herdaminne. Från reformationen intill tillkomsten av Stockholms stift. Biografisk matrikel*, Stockholm 1951, s. 414. Hans Brasks brev till Nils Bengtsson Kindbo, dekan i Strängnäs, som innehåller den första notisen om giftermålet är från den 3 mars 1525, se BR, Nr 313.
- 39 Sven Ingebrand, *Olavus Petris reformatoriska åskådning*, Lund 1964, s. 65.
- 40 Stephen E Buckwalter, *Die Priesterehe in Flugschriften der frühen Reformation*, Heidelberg 1998a, s. 79–80.

- 41 Om Karlstadt, se *Querdenker der Reformation – Andreas Bodenstein von Karlstadt und seine frühe Wirkung*, Ulrich Bubenheimer & Stefan Oehmig (red.), Würzburg 2001.
- 42 Bernd Moeller, "Wenzel Lincks Hochzeit. Über Sexualität, Keuschheit und Ehe in der frühen Reformation", *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, 2000:97, s. 325; Buckwalter 1998a, s. 97.
- 43 Om Katarina av Bora och giftermålet med Luther, se Kirsi Stjerna, *Women and the Reformation*, Malden 2009, s. 51–70.
- 44 För en överblick över celibatskravets historia, se Helen Parish, *Clerical Celibacy in the West: c. 1100–1700*, Farnham 2010; Buckwalter 1998a, s. 22–26. Se även: Härdelin 2005, s. 508, 511; Torben K. Nielsen, *Celibat og kirketugt. Studier i forhold mellem Innocens III og Anders Sunesen, 1198–1220*, Århus 1993. Om förhållanden i Sverige skriver bland annat Bertil Nilsson "Från missionstiden till medeltidens slutskede (c:a 700–1470)", i *Kyrkan i Sverige. Introduktion till svensk kyrkohistoria*, Martin Berntson & Bertil Nilson & Cecilia Wejryd, Skellefteå 2012, s. 58.
- 45 Se artiklar i *Anticlericalism: In Late Medieval and Early Modern Europe*, Peter A. Dykema & Heiko A. Oberman (red.), Leiden 1993.
- 46 Buckwalter 1998a, s. 39.
- 47 Med flera exempel, på samarbete och konkurrens mellan Luther och Karlstadt se Bubenheimer & Oehmig; Krentz, 2014.
- 48 Om hur dessa argument växer fram: Moeller 2000, s. 332–334; Buckwalter 1998a, s. 43–130, särskilt s. 111–112. Olaus Petri argumenterade mot celibatet och för äktenskapet i "Een liten vnuderusing om echtenskapet" och "Een liten boock om Sacramenten". Båda finns i *Samlade skrifter af Olavus Petri*, Bd I, Uppsala 1914.
- 49 Artikel "Ehe" (VI: systematisch-theologisch I. Evangelisch), i *Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft. Vierte völlig neu bearbeitet neuauflage*, Bd 2, Tübingen 1999, s. 1078–1080; Scott Hendrix, "Luther on Marriage", *Lutheran Quarterly*, 2000:14.
- 49 Marjorie Elisabeth Plummer, *From Priest's Whore to Pastor's Wife. Clerical Marriage and the Process of Reform in the Early German Reformation*, Farnham 2012.
- 50 Buckwalter 1998a, s. 14.
- 51 Om de många flygskrifter som publicerades i detta sammanhang i de tyskspråkiga länderna: Buckwalter 1998a; Stephan E. Buckwalter, "Konkubinaten und Pfarrerehe in Flugschriften der frühen Reformation", i Moeller (red.), 1998b.
- 52 Buckwalter, 1998a, s. 15 not 9. Se också Buckwalter 1998b.
- 53 Kaufmann 2009, s. 341, skriver om giftermålen som "Werbeveranstaltungen für die Reformation".
- 54 Moeller 2000, s. 324. Citatet i original: "daß keine andere Handlung sich zur konkreten Demonstration des neuen Glaubens so gut eignete wie die Eheschließung eines Klerikers; sie erlangte 'Signalfunktion'".
- 55 Buckwalter 1998a, s. 300.
- 56 Om Johannes Magnus och den oklara ärkebiskopssituationen, se Astrid Nilsson, *Johannes Magnus and the Composition of Truth. Historia de omnibus Gothorum Sueonumque regibus*, Lund 2016, s. 39–41; Andrén 1999, s. 23–27, 77.
- 57 BR, Nr 327, s. 379.
- 58 BR, Nr 326, s. 377.
- 59 Det kungliga tryckeriet i Stockholm inrättades först under 1526, Henrik Schück, *Den svenska förlagsbokbandelns historia, första delen*, Stockholm 1923, s. 46–55.
- 60 Att Brask inte befann sig i Stockholm för tiden för giftermålet framgår av BR, s. 73. Brask vistades under vårvintern 1525 i Linköping och Vadstena.

- 61 Uttrycket "in facie ecclesie" använder Brask i brevet till Nils Bengtsson Kindbo, BR, Nr 313 och till Johannis Magnus, BR, Nr 327. Om uttryckets betydelse, se bland annat John Hudson *The Oxford History of the Laws of England*. Vol. II, 817–1216, Oxford 2012, s. 783.
- 62 Valet av plats har också att göra med att Olaus Petri sedan 1524 inte längre var verksam i Strängnäs, utan i Stockholm där han var sekreterare i stadens råd och predikant i Storkyrkan, Hellström 1951, s. 414.
- 63 BR, Nr 326, s. 377.
- 64 BR, Nr 326, s. 377.
- 65 Kaufmann 2009, s. 343.
- 66 GR II, s. 85–86 (GR = *Konung Gustaf den förstes registratur*. II–IV, Stockholm 1861–1868).
- 67 BR, Nr 345.
- 68 "Een Christelighen formaning til clerekrij", "Een liten boock om Sacramenten", "Een liten vnderuising om Echtskapet" och "Een liten boock j huilco closterleffwerne forclarat warder, alla i *Samlade skrifter af Olavus Petri*, Bd. 1, Uppsala 1914.
- 69 Se bland andra Kauko Pirinen, *Finlands kyrkohistoria*, Bd 1:2, Skellefteå 2000, s. 198.
- 70 *Skara stifts herdaminne utg. af Job. W. Warholm*, Bd. 1, Munkedal 1984 [faksimil 1871], s. 391.
- 71 GR IV, s. 55.
- 72 Holmquist 1933, s. 107.
- 73 Erik Petersson & Annika Sandén, "Den skandalösa diakonen i Stockholm. Olaus Petris giftermål som politisk manifestation", i *Förmoderna offentligheter. Arenor och uttryck för politisk debatt 1550–1830*, Leif Runefelt & Oskar Sjöström (red.), Lund 2014. Se också Harald Gustafssons temarecension, *Scandia* 2016:1, s. 120.
- 74 Detta visades av dekanen Nicolus Benedicti Kindbo som skrev en vederläggning av Olaus Petris uttalanden. Vederläggningen infördes i juni 1523 i Brasks registratur, se BR, Nr 83. Se också Westman 1918, s. 163–166; Stobaeus 2008, s. 147.
- 75 Om dess upprepningar under den tidiga svenska reformationen, se Kajsa Brillman, *Undersåten som förstod. Den svenska reformatoriska samtalsordningen och den tidigmoderna integrationsprocessen*, Skellefteå 2013, s. 65–69.
- 76 Mer om detta, se Brillman 2013, s. 51–62.
- 77 Buckwalter 1998a; Buckwalter 1998b. Om den tidiga reformationen som medial händelse, se också Berndt Hamm, "Die Reformation als Medienereignis", *Jahrbuch für Biblische Theologie* 1994:11; Bernd Moeller, "Die frühe Reformation als Kommunikationsprozeß", i *Kirche und Gesellschaft im Heiligen Römischen Reich des 15. Und 16. Jahrhunderts*, Hartmund Boockmann (red.), Göttingen 1994.
- 78 André 1999, s. 46; Berntson 2012, s. 117–118; Nyman 1997, s. 206–208. Westman 1918 nämner bara disputationen i förbigående, s. 402. Se även Holmquist 1933, s. 152–153.
- 79 Bernd Moeller, *Zwinglis Disputationen. Studien zur Kirchengründung in den Städten der frühen Reformation. Mit einem Vorwort von Thomas Kaufmann*, 2 uppl., Göttingen 2011, s. 13–24. Texten av Moeller har haft stor betydelse i tysk kyrkohistorisk forskning. Den utkom redan 1970 och gavs ut på nytt 2011, denna gång kompletterad med en text från 1999.
- 80 Moeller 2011, s. 50, 182. De trettioal disputationer som Moeller studerar finns på s. 55–176. Det handlar om disputationer i Altenburg, Staßburg, Breslau, Appenzell, Mühlhausen i E., Konstanz, Memmingen, Kaufbeuren, Schlettstadt, Nürnberg, Basel, Ilanz, Baden, Homberg i Hessen, Reutligen, Bern, Hamburg, Frauenfeld, Lübeck, Minden, Solothurn, Göttingen, Ulm, Münster, Soest, Esslingen, Lüneburg, Osnabrück, Augsburg, Genf, Lausanne och Köln.

- 81 Moeller 2011, s. 37–38. Se också Marion Gindhart & Ursula Kundert (red.), *Disputatio 1200–1800. Form, Funktion und Wirkung eines Leitmediums universitärer Wissenskultur*, Berlin 2010.
- 82 Volker Leppin, ”Disputationen als Medium der Theologie- und Kirchenreform in der Reformation. Zur Transformation eines akademischen Mediums”, i *Lehren und Lernen im Zeitalter der Reformation*, Gerlinde Huber-Rebenich (red.), Tübingen 2012, s. 115–125, citat s. 123. Leppin talar om att disputationen ”war zum Mittel demonstrativer Durchsetzung der eigenen Überzeugungen geworden”.
- 83 Moeller 2011, s. 177. Nedanstående beskrivning av den politiska disputationens kännetecken återfinns på s. 177–190.
- 84 Enda undantaget i Moellers genomgång är disputationen i Hamburg i april 1528 där det disputerades på latin, men där samtalet översattes till tyska för åhörarna: Moeller 2011, s. 186.
- 85 Moeller 2011, s. 38–39. Citatet lyder i original: ”dass die um ihre Durchsetzung und den Sieg ringende Reformationsbewegung in dem Disputationswesen ein ihr gemäßes Ausdrucksmittel und eine erfolgversprechende Waffe im Kampf mit dem herkömmlichen Kirchentums fand”.
- 86 GR III, s. 331.
- 87 GR III, s. 332.
- 88 Holmquist 1933, s. 38.
- 89 GR III, s. 425.
- 90 GR IV, s. 401.
- 91 ”Swar påå tolf Spörsmaal” i *Samlade skrifter af Olavus Petri*, Bd. I, Uppsala 1914. Texten gavs ut strax före riksdagen i Västerås.
- 92 Andrén 1999, s. 46.
- 93 SRA:I:1, Nr 42, s. 71–72.
- 94 SRA:I:1, Nr 43, s. 77, Nr 44, s. 79, Nr 45, s. 81–82.
- 95 Andrén 1999, s. 46.
- 96 Den latinska texten är översatt i Stobaeus 2008, s. 204. Källan är nedtecknad under Brasks exil och återfinns i Vatikanarkivet.
- 97 SRA:I:1, Nr 46, s. 85–86.
- 98 Holmquist 1933, s. 153.
- 99 Moeller 2011, s. 195–196. Se också Bernd Moeller, *Reichstadt und Reformation*, Gütersloh 1962.
- 100 Om den heliga pigan: Gottfrid Carlsson, ”Nya svenska helgon vid reformationstidens ingång”, *Kyrkohistorisk Årsskrift* 1920/1921.
- 101 Schilling 1998, s. 28.
- 102 Brask lämnade Sverige i augusti 1527, strax efter riksdagen i Västerås, se Per Stobaeus, *Från biskop Brasks tid*, Skellefteå 2010, s. 444.
- 103 Se definition av ”reformationen” hos Kaufmann 2009, s. 21–22.